

Istorinio miesto modernizacija kaip sovietinės utopijos statybos: Vilniaus miesto atvejis

Rugilė Rožėnė

Doktorantė
Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Naujosios istorijos katedra
El. paštas: rugile.rozene@gmail.com

Santrauka. Straipsnyje žvelgiama į Vilniaus projektavimo ir statybos procesus sovietmečiu iš istoriografijoje dar plačiai nenagrinėtos perspektyvos. Ši perspektyva remiasi esamo ir naujai statomo miesto santykių analize sovietinės miestų modernizacijos kontekste. Tyrime, interpretuojant komunistinį miesto modelį kaip utopiją, siekiama atskleisti ne tik kokią įtaką tai turi neigiamo požiūrio į istorinį miestą formavimuisi, bet ir kokią apčiuopiamą formą utopija įgyja realizavimo procese. Straipsnyje teigiama, kad šis procesas, įvardijamas kaip racionalus kelias į utopiją ir pasireiškiantis fragmentišku užstatymo projektų įgyvendinimu, yra viena iš pagrindinių sovietmečiu vykusios urbanistinės miesto erdvės dezintegracijos priežasčių.

Reikšminiai žodžiai: utopija, sovietinė modernizacija, miestų planavimas, statyba.

The Modernization of a Historic City as the Construction of a Soviet Utopia: Case of Vilnius

Summary. The article looks at urban planning and construction processes in Vilnius during the Soviet era from a point of view that has not been widely explored in the existing historiography. The approach is based on analysing relations between the existing city and the city-in-construction within the context of Soviet urban modernisation. Interpreting the communist city as a utopia, the analysis looks at its role in shaping negative attitudes towards the historic city as well as what tangible forms this utopia assumes in the process of being realised. The article argues that this process, purportedly a rational way towards the utopia and characterised by a fragmentary implementation of development projects, is one of the main factors behind the disintegration of the urban space in the Soviet era.

Keywords: utopia, Soviet modernisation, city planning, construction.

*Mano darbo laikotarpiu viskas buvo nušluota, nugriauta ir
pastatyti tie pastatai, kurie stovi ir dabar.¹*

A. Vileikis

Įvadas

Forsuota industrializacija, kurią lydėjo itin sparti urbanizacija, tapo vienu ryškiausių sovietmečio bruožų. Visgi sovietinės miestų statybos dažniausiai nevyko tuščiam lauke. Tad revoliuciniu būdu visuomeninę santvarką siekęs pakeisti komunizmas žadėjo ir ne ką mažesnes esamų miestų pertvarkas. Modernybės paradigmos antiistoriškumas, sumišęs su komunizmo brutalumu, naujajam žmogui kuriamą utopiją nesustabdomai kreipė istorinio miesto naikinimo linkme. Apie nuostolius, kuriuos patyrė rekonstruojami senamiesčiai, rašyta nemažai, o istoriškai ir architektūriškai nevertingais laikytų (kartais ir tebelaikomų) rajonų sovietinė modernizacija tebėra mažai analizuotas reiškinys.

Straipsnio tikslas yra atskleisti iki 1944 m. apgyvendintų Vilniaus miesto rajonų naujo užstatymo projektų rengimo ir realizavimo principus sovietiniu laikotarpiu. Remiantis lenkų filosofo ir istoriko Andrzejaus Walickio išplėtota komunizmo kaip utopijos interpretacija² siekiama atsakyti, kokią įtaką tai galėjo turėti požiūriu į istorinį miestą susiformavimui ir su juo glaudžiai susijusios miestų planavimo praktikos savitumui. Visgi, siekiant ištrūkti iš miesto planavimo istorijos kaip idėjų istorijos, straipsnyje lygia greita analizuojama urbanistinių planų realizavimo praktika. Taigi pagrindinis šio tyrimo objektas yra dinamiškas ryšys tarp į utopiją orientuoto miestų planavimo ir fizinių bei ekonominių išteklių stipriai suvaržytos statybos. Dėl ribotos apimties straipsnyje pristatomas institucinis tyrimas, todėl modernizuojamų teritorijų gyventojų išitraukimas į šį procesą ir individualios patirtys nebus analizuojami.

Straipsnyje pristatomoje Vilniaus atvejo studijoje daugiausia tirti miesto generaliniai planai, nauji detalaus iki 1944 m. apgyvendintų teritorijų suplanavimo projektai ir su jų rengimu bei realizavimu susiję dokumentai. Tad pagrindinę archyvinių šaltinių dalį sudaro Vilniaus regioniniame valstybės archyve saugomi Vilniaus miesto liaudies deputatų tarybos vykdomojo komiteto, Urbanistikos ir architektūros skyriaus bei Komunalinio ūkio ir Kapitalinės statybos valdybų dokumentai. Kita panaudotų šaltinių grupė yra Lietuvos centriniame valstybės archyve esantys Lietuvos TSR finansų ir Komunalinio ūkio ministerijų įsakymai ir nurodymai, kuriais remiantis buvo sprendžiami su pastatų nukėlimu susiję klausimai. Be archyvinių šaltinių, straipsnyje remiamasi materialinės kultūros reiškinų analize, kuri padeda įvertinti istorinių rajonų modernizacijos rezultatus.

Tyrimo chronologinės ribos apima antrąjį sovietų okupacijos laikotarpį nuo 1944 iki 1990 m. Tokį platų tiriamo laikotarpio pasirinkimą lėmė gana anksti susiformavęs

¹ I. Liutkevičienė, 2012, p. 19.

² A. Walicki, 2005 (1995). Tyrime pasirinkta etinė komunizmo vertinimo teorija, priklausanti totalitarizmo teorijų grupei, nors ir kritikuotina dėl ryškios šaltojo karo įtakos, yra vertinga utopijų tyrimų lauko dalis. Plačiau P. G. Stillman, 1997.

požiūris į istorinį miestą, kurio pokyčiai, leidžiantys brėžti ribą ir pradėti kalbėti apie kokybiškai naują santykio su istoriniu miestu etapą, šiame tyrime neatsiskleidė. Straipsnyje aprėpiama ir sąlyginai didelė fizinė teritorija. Kadangi tiriamuoju laikotarpiu oficiali Vilniaus miesto riba plėtėsi į miesto teritoriją įtraukiant greta buvusias gyvenvietes ir kaimus, tyrime apibrėžiama plačiausia geografinė zona, priklausiusia miestui iki 1990 m. Taip pat svarbu išskirti, kad straipsnyje nebus analizuojama saugoma Vilniaus senamiėsčio teritorija, kurioje dėl jos išskirtinio statuso modernizacija vyko remiantis kiek kitais principais ir reglamentais nei likusioje miesto dalyje.

Vienas svarbiausių straipsnyje vartojamų terminų, kurį reikėtų tiksliau apibrėžti, yra modernizacija. Modernizacija sovietmečio studijų kontekste yra tapusi vienu universalusių, bet ir vienu problemiškesnių terminų. Šiame straipsnyje vartojamas miesto modernizacijos terminas apsiriboja gana siaura prasme, sietina su statybų sektoriumi. Tai miesto teritorijų fizinis atnaujinimas pritaikant jas prie šiuolaikinių poreikių. Taip suprantamas terminas yra vartojamas ir tyrime analizuotuose istoriniuose dokumentuose. Remiantis jų pavyzdžiu teritorijos modernizacija apima statybos, autotransporto, vandentiekio ir kanalizacijos, šildymo ir elektros tinklų, dujotiekio bei telefonizacijos ir radiofikacijos sektorius.

Istorinis miestas straipsnyje apibrėžiamas kaip bėgant laikui susiformavęs sudėtingas urbanistinis darinys, atliekantis visas miestui būdingas funkcijas. Jo formavimuisi įtakos turėjo tiek gamtiniai, tiek kultūriniai veiksniai. Svarbu pabrėžti, kad šis terminas apibūdina pačius miestus, bet neapibrėžia teritorijos³. Istorinio miesto sudėtyje atskirai gali būti išskiriama seniausia jo dalis – senamiestis. Rasa Čepaitienė pamini keturis pagrindinius istorinio miesto sluoksnius: gamtinis ir kultūrinis kraštovaizdis, gatvių ir aikščių tinklas, pastatai bei vizualinės dominantės, panoramos⁴. Istoriniu Vilniaus miestu straipsnyje vadinama iki 1944 m. urbanizuota teritorija, akcentuojant po antrosios sovietinės okupacijos prasidėjusį naują miesto istorinės raidos etapą. Remiantis detalaus mastelio topografiniais žemėlapiais iki šio etapo pradžios toliau nuo istorinio centro esančiuose rajonuose dominavo mediniai (žemėlapių legendose nurodomi kaip ugniai neatsparūs) pastatai⁵. Medinės architektūros gausa pasižymėjo šios teritorijos: Naujamiesčio rajono pietvakarinė dalis, Žvėrynas, Lukiškių kvartalo šiaurinė dalis, Saltoniškės, Šnipiškės, Žvejai, Antakalnio šiaurinė ir rytinė dalys, Užupis, Paupys, Markučiai, Naujininkai⁶.

Trumpai pristatyti straipsnyje plėtojama temai skirtą istoriografiją nėra lengvas uždavins. Urbanizacija kaip vienas svarbiausių sovietmečio reiškinų gausiai tirta skirtingų disciplinų tyrėjų, remiantis skirtingomis teorinėmis priegomis ir metodais. Visgi

³ D. Dijokienė, 2009, p. 93.

⁴ R. Čepaitienė, 2004, p. 45.

⁵ Kadangi statistiniai miesto gyvenamojo fondo duomenys dėl skirtingo medinių ir mūrinių pastatų aukštingumo ir užstatymo tankio neleidžia susidaryti šių pastatų užimamo ploto miesto urbanizuotoje teritorijoje vaizdo, topografiniai žemėlapiai šiuo klausimu tampa vienu tiksliausių šaltinių.

⁶ 1:25000 mastelio Sovietų Sąjungos Generalinio štabo žemėlapiai, 1942 m. k. s., Nomenklatūrinis lapas N-35-39-V-g, 1949; N-35-51-A-b, 1949; N-35-39-G-v, 1950; N-35-51-B-a, 1950, [interaktyvus], in: <<https://www.geoportal.lt/map/>>; план г. Вильнюс, 1:10000, 1942 m. k. s., 1944, [interaktyvus], in: <http://retromap.ru/1519444_54.69062,25.2698>.

didžioji dalis įtakingiausių tyrimų analizuoja Rusijos atvejus⁷ ir dėl to ne visada pritaikomi buvusių okupuotų šalių, kaip antai Lietuvos, kontekste, kuriame itin ryškūs nacionalsocialistiniai ypatumai⁸. Kalbant apie Vilniaus miestui skirtus architektūros istorijos tyrimus, galima matyti gana stiprią formalistinę kryptį⁹ ir sovietinio modernizmo įpaveldinimo klausimų aktualumą¹⁰. Kritinei pozicijai čia būdingesnė estetinio vertinimo forma. Iš griežtesnės perspektyvos į sovietinę modernizaciją žvelgiama Vilniaus senamiesčiui skirtuose darbuose¹¹.

Straipsnio temai aktuali buvo ir menotyrininkės Ūlos Tornau daktaro disertacija „Oficialieji ir kasdieniai sovietinio Vilniaus erdvės naratyvai: Lukiškių mokslo kvartalas“ ir jos pagrindu parengtas mokslinis straipsnis¹². Tyrime rekonstruojant Lukiškių kvartalo architektūrinio pertvarkymo pokario metais istoriją akcentuojamas atotrūkis tarp ideologizuoto ir realaus miestovaizdžio. Tai, kad Tornau ir šiame straipsnyje nepriklausomai atliktuose tyrimuose vienu svarbiausių teiginių tampa Vilniaus miesto urbanistinės erdvės fragmentiškas / hibridiškas charakteris, kurio priešasčių galime ieškoti miesto planavimo istorijoje, leidžia kalbėti apie tolesnių tyrimų šia kryptimi potencialą.

Komunizmas kaip erdvės utopija

Žvelgiant iš nemarkstinių teorijų perspektyvos, komunizmas, siekęs įgyvendinti Karlo Marxo beklasės visuomenės idealą, yra įvardijamas kaip utopija¹³. Tad nenuostabu, kad ir kuriant šiai visuomenei skirtus miestus vadovautasi utopinėmis nuostatomis. Ir nors architektas Nathanielis Colemanas pažymi, jog miestų planavimo kontekste nuo 1950 m. visa XX a. moderni architektūra buvo kritikuojama kaip turinti utopinių ambicijų¹⁴, visgi utopijos terminas, liečiantis literatūrą, politiką, religiją, mistiką, etnokultūrą ir susijęs su įvairiomis jos išraiškos formomis, kaip antai poezija, vizualieji menai, architektūra ar gyvenimo būdas, nesutelpa į vieną apibrėžimą. Tad ir utopijoms priskiriamos XX a. miesto planavimo idėjos nėra vienalytis reiškinys. Kyla klausimas, kuo ypatinga komunistinė miesto utopija?

Kultūros istorikas Richardas Stitesas, bandydamas spręsti utopijų klasifikacijos problemą, utopinių mąstymą analizuoja konkrečiame – istoriniame Spalio perversmo – kontekste. Čia tyrėjas išskiria tris atskiras utopijų grupes: laiko, erdvės ir gyvenimo būdo. Laiko utopijos pačių jų autorių buvo pripažintos kaip artimiausiu metu neįgyvendinamos, o gyvenimo būdo utopijos atsiskleidė visiškai priešingai – kaip realiu laiku vykdomi eksperimentai. Erdvės utopijas Stitesas aprašo kaip naujos aplinkos, naujų institucijų, naujų įpročių programas, skirtas prisitaikyti prie ateinančios naujos tvarkos. Nuo laiko

⁷ S. Kotkin, 1995; S. Fitzpatrick, 1999; V. Buchli, 2000; K. Schlögel, 2013; S. E. Harris, 2013.

⁸ Žr. V. Davoliūtė, 2013; R. Čepaitienė, 2011.

⁹ I. Čiurlionienė, 2009; D. Dijokienė, P. Džervus, 2011; I. Ruseckaitė, A. Černiauskiene, 2012.

¹⁰ J. Kšivickaitė, 2008; L. Nekrošius, 2012.

¹¹ M. Drėmaitė, 2010; V. Janušauskaitė, 2013.

¹² Ū. Tornau, 2015; 2016.

¹³ Plačiau apie K. Marxo komunizmo teorijos utopizmą skaityti D. Lovell, 2004, p. 633–635.

¹⁴ N. Coleman, 2014, p. 3.

utopijų jos skiriasi tuo, kad tikimasi jas įgyvendinti labai artimoje ateityje, o jų kūrėjai yra visada pasiruošę pradėti veikti nedelsiant. Nepaisant to, dėl savo prieš esamą realybę nukreipto veikimo masto, gerokai viršijančio revoliucijų atnešamas politines, ekonomines ir socialines pertvarkas, jos vis tiek išlieka utopijomis¹⁵.

Stebinantys sovietiniu laikotarpiu įvykusios urbanizacijos mastai ir tempai¹⁶, taip pat iki pat Sovietų Sąjungos žlugimo išlikusi urbanistikos kaip miestų planavimo ir statybos mokslo svarba leidžia teigti, jog būtent erdvės utopijoms teko išskirtinis vaidmuo kelyje į komunizmą. Įtakos tam galėjo turėti Rusijoje prasidėjęs komunizmo utopinės ideologijos įgyvendinimas, kuris, nepaisant viso savo žiaurumo, suteikė impulsą tikėjimui ir kitų utopijų realumu¹⁷. Atkreiptinas dėmesys, kad tikėjimo utopijos įmanomumu deklaravimas miestų planavimo srityje nesibaigė išblėsus trumpalaikiam trečiojo dešimtmečio rusų konstruktyvistų entuziazmui. Maskvos universiteto atstovų grupės, vadovaujamos Aleksejaus Gutnovo, knygoje „Новый элемент расселения: на пути к новому городу“, išleistoje 1966 m. ir padariusioje nemažą įtaką gyvenamosios statybos praktikai, teigiama, jog, skirtingai nei panašiais pereinamaisiais laikotarpiais praeityje, šiandien negalima tiesiog laukti ir žiūrėti, kaip naujoji komunistinė aplinka susiformuos pati, ir tada pasižymėti jos bruožus. Nes būtent komunizmo išpareigojimas būti sąmoningu, mokslu paremtu darbo rezultatu ir yra jo išskirtinė istorinė pareiga¹⁸. Taigi, nors šią publikaciją ir konstruktyvistų idėjas skiria ne vienas dešimtmetis, joje ir toliau lieka svarbus komunizmo utopijos įgyvendinamumo elementas.

Reikia pripažinti, kad dalies urbanistų, architektų, mokslininkų, inžinierių, politikų ir menininkų tikėjimas, jog bolševikai atvėrė kelius pagaliau įgyvendinti kažką didelio, labai didelio¹⁹, nebuvo visai nepagrįstas. Tokiam nusiteikimui stiprų impulsą davė vienpartinė sistema, leidžianti veikti bekompromisiškai, ir Rusijos tarybų antrojo suvažiavimo 1917 m. spalio 26 d. (lapkričio 8 d.) dekretas „Dėl žemės“, kuriuo privati žemės nuosavybė buvo panaikinta visiems laikams, visa žemė paversta visos liaudies turtu ir nemokamai perduota naudotis darbo žmonėms²⁰. Kadangi tokiomis aplinkybėmis vykstantis miesto pertvarkymas ilgą laiką modernistams rodėsi kaip urbanistikos Šventasis Gralis, sunku pervertinti entuziazmą, su kuriuo jis buvo sutiktas, ne tik Rusijoje, bet ir už jos ribų. „Kaip žavinga! Kaip jautru! Kaip paprasta! Ir kartu kaip absoliučiai nepritaikoma tokioje griežtų tradicijų ir atkaklaus individualizmo šalyje kaip Anglija!“, – buvo skelbiama grupės britų mokslininkų pranešime, parengtame 1937 m. keturių savaičių viešnagės Maskvoje metu²¹.

Taigi utopinių tikslų siekiantis komunizmas tapo ne tik idealaus sovietmečio miesto modelio pagrindu, bet ir sudarė politines, ekonomines sąlygas mėginimui ši miestą re-

¹⁵ R. Stites, 1984, p. 145.

¹⁶ M. C. Becker, J. S. Mendelsohn, K. Benderskaya, 2012, p. 3–51; J. W. Brackett, J. W. De Pauwl, 1966, p. 593–703; T. Sosnovy, 1966, p. 531–555.

¹⁷ C. Hatton-Proulx, 2019.

¹⁸ A. Гутнов et al., 1966, p. 22.

¹⁹ F. Starr, 1980, p. 211.

²⁰ Декрет II-го Всероссийского съезда Советов о земле. 26 октября (8 ноября) 1917. *Известия ЦИК и Петроградского совета рабочих и солдатских депутатов*, 1917, № 209, 28 октября (10 ноября). [interaktyvus], in: <<http://projects.rusarchives.ru/statehood/08-06-dekret-o-zemle-1917.shtml>>, [2021-11-24].

²¹ Sir E. D. Simon, Lady Simon, W. A. Robson, 2019, p. 209.

alizuoti konkrečiame laike ir erdvėje. Visgi bet koks bandymas įgyvendinti utopiją yra pasmerktas neišvengiamam susidūrimui su realybe. Vieną iš šio susidūrimo interpretacijų pateikė komunizmo kaip savito modernizacijos kelio teorija. Nors ir kritikuotina dėl savo eklektiškumo ir amorfiškumo, aštuntojo dešimtmečio pradžioje ji tapo viena iš pagrindinių totalitarizmo teorijos alternatyvų. Šią mokslinę koncepciją gana išsamiai pristatė sociologas Zenonas Norkus viename iš savo straipsnių, skirtų komunistinių visuomenių makrosociologinės klasifikacijos problemai²².

Aptariamojoje lyginamųjų tyrimų perspektyvoje, siekdami įgyvendinti utopiją, daugumoje užvaldytų šalių komunistai susidūrė su tais pačiais sunkumais, su kuriais susiduria bet kurios atsilikusios šalies vyriausybė. Ir nors patiems komunistams ekonominės, politinės ir kultūrinės modernizacijos uždavinio sprendimas (visų pirma – industrializacija) buvo tik priemonė utopiniam tikslui – nesuvestimėjusiai beklasei visuomenei sukurti – visgi komunizmo tikslų utopiškumas šiuo atveju reiškia tik tiek, kad faktiniai sąjūdžio veiklos padariniai skiriasi nuo jo užsibrėžtų tikslų²³. Taigi vertinimas modernu–nemodernu ir su juo susijusių atitinkamų miesto modernizacijos priemonių pasirinkimas tampa nuo komunizmo ideologijos nepriklausančiu, objektyviu sprendimu. Toks technokratinis komunizmo aiškinimas, kai praktika atribojama nuo ideologijos, pirmiausia leidžia kalbėti apie pačių jos autorių priklausymą modernybės paradigmam.

Alternatyvą šiai modernistinei utopijos ir sovietinės modernizacijos santykio interpretacijai prieš dešimtmetį pasiūlė architektūros istorikai Vladimiras Kuličius ir Maroje Mrduljašas. Tarptautinės autorių grupės tyrime „Nebaigta modernizacija. Tarp utopijos ir pragmatizmo“, skirtame sovietmečio Jugoslavijos architektūrai ir urbanistikai, teigiama:

Šio laikotarpio miestų planavimas laviravo tarp dviejų kraštutinumų: statyti greitai ir pigiai tai, ką galima įgyvendinti vienu ypu, bet kartu ilgalaikėje perspektyvoje priartėti prie idealo utopinės visuomenės, gyvenančios atitinkamai jai surašytoje aplinkoje. Taigi dalelė utopijos buvo įdiegta į kiekvieną praktikoje įgyvendinamą pragmatiškos modernizacijos elementą. Ir kartu utopinis horizontas, bent jau planuose, turėjo būti pasiektas naudojantis pragmatiškais priemonėmis.²⁴

Nors tyrime koncentruojamasi į buvusios Jugoslavijos atvejį, aprašyta utopijos ir pragmatizmo sintezė nesunkiai gali būti pritaikyta ir kitiems sovietinės miestų modernizacijos atvejams tirti. Ypač tada, kai šie miestai traktuojami kaip komunistinės utopijos rezultatas, kurios vienas iš išskirtinių bruožų yra orientacija į neatidėliotiną realizaciją.

Istorinio miesto vaidmuo komunistinėje utopijoje

Sovietų Sąjunga savo egzistencijos pabaigoje pasižymėjo naujų miestų gausa. Netgi tais atvejais, kai miestas buvo įkurtas ikirevoliuciniu laikotarpiu, dažnai didžioji dalis jo pastatų buvo pastatyti po 1957 m.²⁵ Visgi, nepaisant ideologinės naujųjų miestų reikš-

²² Z. Norkus, 2007.

²³ Ibid., p. 25.

²⁴ V. Kuličius, M. Mrduljaš, 2012, p. 10.

²⁵ 1957 m. liepos 31 d. buvo paskelbtas nutarimas „Dėl gyvenamųjų namų statybos išvystymo Tarybų Sąjungoje“, kuris labai padidino masinės gyvenamosios statybos programos apimtį.

mės, būtent senieji miestai visą sovietmetį išliko svarbiausi ir didžiausi urbanizacijos centrai²⁶. Taigi šalia idealių naujų miestų kūrimo sovietinė urbanistika turėjo spręsti ir istorinio miesto klausimą.

Pamatinė pozicija istorinio miesto atžvilgiu komunistinėje utopijoje susiformavo veikiami bendro modernybės lauko. Monografijos „Utopija ir architektūra“ autorius Nathanielis Colemanas neslėpdamas apgailestavimo teigia, kad moderni architektūra, prisidengdama miesto atnaujinimu, tradicinio miesto atžvilgiu pademonstravo tokį žiaurumą, kurį galima prilyginti nebent tik totalinio karo nuniokojimams: „Jos sukelti brutaliūs padariniai istoriniam miestui atitiko jos miesčionišką ir kiaulišką antiistorinį mąstymą, kurio pagrindą sudarė nuoširdus, nors ir apgailėtinai naivus pasišventimas tradicinį miestą pakeitus geriau suplanuotu, higieniškesniu ir keistai parką primenančiu pasauliu, patobulinti visuomenę.“²⁷ Visgi reikia pažymėti, kad modernizmo utopijos priešiškus egzistuojančių miestų atžvilgiu nėra išskirtinis reiškinys. Skirtingų laikotarpių utopijos visada pirmiausia pasireiškia kaip nepasitenkinimas to meto dominuojančia socioekonominė situacija²⁸. Tai lemia, kad, kritikuojant esamą visuomenės santvarką, kritika automatiškai nukreipiama ir į šiuos ryšius palaikančią fizinę aplinką.

Komunizme ši aplinka pirmiausia kritikuotina kaip proletariato priešų, valdančiosios klasės interesų tenkintoja. „Dabartiniai miestai yra prekybiniais santykiais paremtos visuomenės produktas ir todėl mirs kartu su ja“²⁹, – teigė TSRS finansų liaudies komisaras Nikolajus Miliutinas savo 1930 m. išleistoje knygoje „Socialistinių miestų statybos problema“ (rus. „Проблема строительства социалистических городов“). Miliutino pozicija, besiremianti Friedricho Engelso marksistine ideologija, ne tik atspindi teorinį diskursą, bet ir reprezentuoja bendrus besikuriančios sovietinės urbanistikos bruožus. Kritikuodamas neįgyvendinamas trečiojo dešimtmečio rusų konstruktyvistų utopijas, siūliusias stovinčius ant spiralių, sklendžiančius erdvėje ar plūduriuojančius vandenyje miestus³⁰, Miliutinas ieškojo miesto pertvarkymo sprendimo, atitinkančio pereinamojo laikotarpio technologines ir materialines sąlygas³¹.

Tuo atveju, kai yra neišvengiama būtinybė išplėsti esančią gyvenvietę, tai turi būti daroma arba kuriant palydovinius miestus, arba perplanuojant esamus. Tik ekstremaliais ypač didelių miestų atvejais perplanuojamos atskiros miesto dalys. <...> Kad ir kas nutiktų, negalime leisti smaugiami mirusios praeities. Yra visiškai nepriimtina investuoti valstybės lėšas į senus miestus, prieš tai neparengus šių miestų rekonstrukcijos planų. Tik tokiu atveju išvengsime didelių ir nenaudingų (netgi žalingų) nuostolių statydami senose gyvenvietėse.³²

Taigi galima teigti, kad tiek radikaliuose, tiek nuosaikesniuose naujojo miesto planuose istorinis miestas turėjo būti neišvengiamai pertvarkytas, kad atitiktų jam keliamus

²⁶ R. A. French, 1995, p. 177.

²⁷ N. Coleman, 2014, p. 6.

²⁸ J. Slodczyk, 2016, p. 146.

²⁹ N. Milutin, 1974, p. 58.

³⁰ M. Šiupšinskas, I. Cicėnaitė, 2013, p. 204.

³¹ Nors N. Miliutinas savo tekste nenurodo, bet jo mintis galime laikyti ir reakcija į nepriklausomai nuo teorinio diskurso sparčios urbanizacijos fone miestuose vykdytas statybas laikantis ikirevoliucinio miesto planavimo tradicijų.

³² N. Milutin, 1974, p. 64.

praktinius ir ideologinius reikalavimus³³. Kadangi, priešingai nei Vakaruose, sovietinėje urbanistikoje modernizmas neužleido vietos postmodernizmui, šis negatyvus santykis išliko dominuojantis iki pat Sovietų Sąjungos žlugimo.

Visgi privalu pabrėžti, kad šioje nauja *versus* sena kovoje buvo ir tam tikrų išimčių, kurias galime sieti su stalinizmo ideologija. Turbūt vienu svarbiausių sovietinio laikotarpio miestų planavimo dokumentų tapo 1931–1935 m. architektų Vladimiro Semenovo ir Sergejus Černyšovo parengtas Maskvos generalinis planas. Šio plano tekstinėje dalyje pažymima: „Partijos Centro komitetas ir Liaudies komisarų taryba atmetė projektus išsaugoti esamą miestą nepalietą kaip miestą-muziejų ir kurti naują miestą už esamo miesto ribų. Partijos Centro komitetas ir Liaudies komisarų taryba taip pat atmetė pasiūlymus nugriauti esamą miestą ir jo vietoje statyti naują, remiantis visiškai kitokiu planu.“³⁴

Atmestieji plano variantai nesiderino su Josifo Stalino Maskvos, kaip pasaulinės komunizmo sostinės ir paminklo sau pačiam, vizija. Radikalūs generalinio plano sprendimai nugriauti miestą, siekė nutraukti ryšius su praeitimi ir iš esmės atmetantys istorinį paveldą, prieštaravo diktatoriaus kaip didingos Rusijos praeities paveldėtojo vaidmeniui³⁵. Palikti miestą nepalietą taip pat nebuvo priimtinas Maskvos rekonstrukcijos variantas, nes naujosios masinės ceremonijoms neišvengiamai reikėjo naujos scenografijos – plačių aikščių, tiesių prospektų ir gausiai dekoruotų rūmų³⁶. Taigi socrealizmo laikotarpiu komunistinėje miesto utopijoje atsirado erdvės ideologiškai eksploatuojamam paveldui. Ir, nors Nikitos Chruščiovo pradėtai destalinizacijos ir oficialiajai politiškai pasukus statybos industrializavimo bei išteklių taupymo linkme urbanistikoje grįžta prie funkcionalizmo, radikalūs istorinio miesto sunaikinimo scenarijai nebuvo atgaivinti.

Kaip komunistinės utopijos programa atsiskleidžia konkrečiu Vilniaus, Tarybų Lietuvos sostinės, atveju, galime matyti 1960 m. Lietuvos TSR statybos ministerijos Miestų ir kaimo projektavimo instituto parengtoje Vilniaus generalinio plano korektūroje. Naujojo plano architektūrinėje techninėje-ekonominėje dalyje pateiktoje Vilniaus miesto istorinio vystymosi apžvalgoje jo raida skirstoma į keturis urbanistinius laikotarpius. Pirmasis laikotarpis yra iki 1323 m., kai Vilnius tampa Lietuvos valstybės sostine, ir sudarant perspektyvinį miesto planą didesnės įtakos neturi. Antrasis apie 500 metų trukęs laikotarpis, pasibaigęs su carinės Rusijos įsigalėjimu, nurodomas kaip pats vaisingiausias, visapusiško išsivystymo etapas. Šio laikotarpio rezultatas, Vilniaus miesto senamiestis, pradedant XIV a. ir baigiant XVIII a., sudarant perspektyvinį miesto planą laikomas draustiniu ir išsaugoma tiek istorinė, tiek kompozicinė rajono neliečiamybė³⁷.

³³ Nors pozicija istorinių miestų pertvarkymo klausimu palaispniui nuosaikėjo, griežtas modernistinis požiūris į medinius miesto statinius kaip menkaverčius ir griautinus išliko nepakitęs.

³⁴ Sir E. D. Simon, 2019, p. 184.

³⁵ O. Zinovieva, A. Lobodanov, 2015, p. 3.

³⁶ Galime atkreipti dėmesį, kad dar tik pradėjus rengti generalinį planą mieste jau buvo aktyviai vykdomi istorinių pastatų griovimo darbai. Iš tų pastatų išsiskiria dėl taip ir neįgyvendinto Tarybų rūmų projekto 1931 m. susprogdinta Maskvos Kristaus Gelbėtojo katedra.

³⁷ Vilniaus miesto generalinio plano korektūra. Architektūrinis planinis sprendimas ir techninė ekonominė dalis, Vilnius, 1960, in: Vilniaus regioninis valstybės archyvas (toliau VRVA), f. 1011, ap. 5, b. 116, l. 86.

Papildomai išskirtos draustinio salos: Jokūbo bažnyčios ansamblis, Sapieginė, Trinapolis ir Rapolo bažnyčios ansamblis.

Trečiuoju laikotarpiu laikomas carinės Rusijos ir ponų Lenkijos valdymo laikotarpis iki 1940 m. Galime pažymėti, kad šio laikotarpio vertinime jaučiama ne tik oficiali sovietinė retorika, bet ir lietuvių nacionalinių interesų svarba. Dokumente akcentuojamas priklausomybės Lenkijai laikotarpiu įvykęs Vilniaus kaip ekonominio, kultūrinio ir prekybinio centro virtimas nykstančiu, neturinčiu vystymosi perspektyvos tolimiausio užkampio miestu³⁸. Generalinio plano korektūroje taip pat nurodoma, kad šis laikotarpis nei užstatymo, nei suplanavimo vertingumu nepasižymi ir sudarant perspektyvinių miesto generalinį planą ypatingų atsargos priemonių imtis nereikia³⁹. Tekste atskirai pabrėžiama, kad „sudarant genplaną didelė atsakomybė tenka išplanuotojams tinkamai, kaip pridera epochos laikotarpiui, šiuos rajonus išbaigti“⁴⁰.

Ketvirtasis urbanistinis Vilniaus miesto etapas, kaip nurodoma dokumente, prasideda po karo. „Tai tarybų valdžios laikotarpis Lietuvoje. <...> kada rajonų užstatymo tempai, dar daugiau nei senovėje senamiesčio, vyksta visapusiškose miestų vystymosi galimybėse.“⁴¹ Kadangi į trečiojo, architektūriškai nevertingo laikotarpio rajonų grupę generalinio plano korektūroje pateko beveik visa už istorinio centro ribų buvusi urbanizuota teritorija (didelę jos dalį sudarė 1–2 aukštų mediniai gyvenamieji pastatai⁴²), tai reiškė ateityje gana plataus masto miesto pertvarkas.

Siekiant atsakyti, kiek generalinio plano korektūroje pateikta Vilniaus miesto istorinio vystymosi apžvalga yra išskirtinai komunistinė, galima ją palyginti su 1940 m. publikuotoje Mikalojaus Vorobjovo studijoje „Vilniaus menas“ pateiktu istorinių laikotarpių vertinimu. Reikia pabrėžti, kad „Vilniaus menas“ išleistas to meto standartais masiniu 5 tūkstančių egzempliorių tiražu ne tik tapo lietuviškos menotyros pamatu, bet ir turėjo padėti „Kauno Lietuvos“ piliečiams „prisijaukinti“ istorinę sostinę⁴³. Populiariojoje studijoje autorius, remdamasis nuostata, jog ne viskas mieste vienodai vertinga⁴⁴, senosios architektūros stilių puikybę priešpriešina neskoningiems XIX ir XX šimtmečių gamybos griozdams ir kelia mintį, kad dėl aiškaus bendro plano nebuvimo, atsitiktinumo ir netaisyklingos statybos Vilnius, toks koks yra, kažin ar gali ką nors patenkinti⁴⁵.

Šių dviejų dešimtmečių skiriamų Vilniaus architektūros vertinimų panašumai leidžia teigti, kad istorinio miesto vieta komunistinėje utopijoje, nepaisant ideologinių argumentacijos skirtumų, formuojasi veikiama ne tik bendrų modernizmo nuostatų, bet ir konkrečiais atvejais geba integruoti vietos kontekste įsitvirtinusias nuostatas. Tokia

³⁸ Ibid., l. 87.

³⁹ Ibid., l. 87.

⁴⁰ Ibid., l. 87.

⁴¹ Ibid., l. 87.

⁴² 1958 m. gyvenamojo ploto fondo skaičiavimuose pateikiama, kad Vilniaus mieste yra 11 561 gyvenamasis namas, iš kurių 3 186 plytų ir akmenų, 8 161 medinis ir 214 mišrių namų (Vilniaus miesto genplano techno-ekonominiai pagrindai, Vilnius, 1958, in: VRVA, f. 1011, ap. 5, b. 152, l. 2–4). (Atkreiptinas dėmesys, kad generalinio plano skaičiavimuose nepateikiami negyvenamosios paskirties statinių, kur galėjo dominuoti mūriniai pastatai, duomenys.) Atsižvelgdami į topografinius žemėlapius galime teigti, kad mūriniai pastatai dominavo miesto centrinėje dalyje, o mediniai pastatai telkėsi nevertingo užstatymo laikotarpiui priskiriamose teritorijose.

⁴³ G. Jankevičiūtė, 2018, p. 315.

⁴⁴ M. Vorobjovas, 1997, p. 9.

⁴⁵ Ibid., p. 15.

sostinės užstatymo periodizacija ir jos vertinimu paremti pertvarkymo scenarijai⁴⁶ gana taikliai iliustruoja olandų paveldosaugos teoretiko Gregorio Johno Ashwortho išvalgas, kad ankstesnių epochų suformuoti ir viešojoje erdvėje, ypač miestovaizdžiuose, užkoduoti ideologiniai pranešimai, vykstant politinių režimų kaitai, dažniausiai būna arba radikalčiai šalinami, arba diskursyviai neutralizuojami juos muziejifikuojant⁴⁷.

Utopijos realizavimas miesto statybose

Remiantis pirmame skyriuje išdėstyta nuostata, kad sovietmečiu vykdomoje miestų modernizacijoje nėra tikslinga išskirti pragmatiškus ir ideologinius elementus, nes komunizmo utopijos horizontas sulydo abi šias sferas į nedalomą visumą, sovietinės Vilniaus miesto urbanizacijos tikslu galime laikyti komunizmo utopijos įgyvendinimą. Tai suteikė impulsą ne tik neigiamam požiūriui į esamą miestą, bet ir pozicijai, kad ateityje, realizavus utopiją, jį pakeis naujas, modernus miestas. Labiausiai tai palietė vieno, dviejų aukštų medinių gyvenamųjų namų ateities klausimą. Negatyvus požiūris į medinius statinius miesto teritorijoje tiek dėl gaisrų pavojaus, tiek dėl asociacijų su kaimo statyba nebuvo išskirtinis sovietmečio reiškinys. Visgi sovietmečio Vilniaus atveju neribojama privatinės nuosavybės ir po priverstinės lenkų repatriacijos atskirta nuo didelės emociniais saitais su šiais objektais susijusios visuomenės dalies⁴⁸, miesto modernizacija įgavo visai kitą atspalvį.

Kad mediniams statiniams sovietiniame mieste vietos nebebuvo numatyta, išduoda ir to meto terminologija. Oficialiuose dokumentuose visiškai neatsižvelgiant į medinių statinių architektūrinę vertę jie įvardijami kaip menkaverčiai pastatai. Vienintelis svarbus rodiklis šių pastatų atžvilgiu liko namų valdos techninės apskaitos byloje nurodytas pastatų nusidėvėjimo procentas, kurį nustatydavo Tarp miestiniai techninės inventorizacijos biurai⁴⁹. Kadangi sovietmečiu kapitalinis medinių pastatų remontas faktiškai nebuvo vykdomas, o namai, kurių nusidėvėjimas buvo didesnis nei 65 %, laikomi avariniais ir turėjo būti nugriauti⁵⁰, tai pagal tuo metu galiojusias normas pritaikius 2 % metinio nusidėvėjimo vidurki⁵¹ ankstesnių laikotarpių rajonų užstatymas artimesnėje ar tolimesnėje ateityje traktuotas kaip neišvengiama būtinybė. Tai reiškė, kad rengiant naujus teritorijų

⁴⁶ Omenyje turimas nuo lenkiško ir žydiško paveldo atsietas sumuziejintas Vilniaus senamiestis, bylojantis apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir modernios Lietuvos ryšį ir menkaverčių (griautinu) laikomas carinės Rusijos ir Lenkijos valdymo laikotarpių užstatymas.

⁴⁷ Cituojama pagal R. Čepaitienę, 2009, p. 88.

⁴⁸ Čia galima lyginti su Talino, Estija, prieškarinių medinukų, kuriuose liko gyventi kur kas didesnė teisėtų savininkų dalis ir tokio plataus masto nugriovimai nebuvo vykdomi, atveju.

⁴⁹ Priedas prie Lietuvos TSR finansų ministrų 1969 m. birželio 30 d. įsakymo Nr. 61. „Nurodymai dėl namų valdų nukėlimo (perkėlimo) ir jų įkainojimų, skiriant žemės sklypus valstybiniais ir visuomeniniams reikalams“, Vilnius, 1969, in: Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau LCVA), f. R-164, ap. 2, b. 140, l. 136.

⁵⁰ Lietuvos TSR Ministrų Tarybos 1970 m. liepos 28 d. nutarimas Nr. 273. „Dėl tolesnių priemonių butų avaringumui mažinti“, Vilnius, 1970, in: Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1970, Nr. 22-163; 1980, Nr. 36-541.

⁵¹ Priedėliai prie Lietuvos TSR Finansų ministerijos nurodymų „dėl namų valdų nukėlimo (perkėlimo) ir jų įkainojimų, skiriant žemės sklypus valstybiniais ir visuomeniniams reikalams“. Požymiai pastatų konstruktyvinių elementų nusidėvėjimo procentams nustatyti, Vilnius, 1969, in: LCVA, f. R-164, ap. 2, b. 140, l. 172.

urbanistinius planus nebuvo tikslo derintis prie esamo užstatymo, mėginti jį išsaugoti ar integruoti į pasikeitusią aplinką.

Kitas sovietinio miesto planavimo bruožas susijęs su erdvės utopijos koncepcija. Šiai kategorijai priklausančių utopijų vienas esminių elementų yra ateičiai neatidedamas įgyvendinimas. Taigi utopiniam miestui pastatyti tenka pasitelkti racionalias, to meto technologines ir ekonomines sąlygas atitinkančias priemones. Dėl šios priežasties praktikoje esamų statinių griovimas, turint omenyje Sovietų Sąjungą kankinusį chronišką būstų trūkumą, tapo nemažu rūpesčiu ir todėl, kai tik įmanoma, turėjo būti jo išvengta⁵². Ir nors Vilniuje buvo taikomas didesnis nei kitur Lietuvoje griauti leidžiamų tinkamų gyventi gyvenamųjų namų procentas (5 % metinės gyvenamųjų namų statybos apimties)⁵³, susidariusi situacija ypač apsunkino tokių rajonų kaip Naujininkai, Žvėrynas, Šnipiškės ar nemažai sklypų Raudonosios armijos prospekte ir Antakalnyje, kurių naujas užstatymas visais kitais atžvilgiais buvo laikomas tikslingu, modernizaciją⁵⁴.

Čia verta atkreipti dėmesį ir į sovietmečiu galiojusią tvarką, pagal kurią užstatytojas arba kitas žemės naudotojas ne tik turėjo padengti visas išlaidas, susijusias su namų valdos nukėlimu, bet ir suteikti nukeliamų namų savininkams bei subnuomininkams kitą gyvenamąjį plotą. Dėl tokių įpareigojimų statyboms užstatytuose sklypuose priešinosi ir atskiros įmonės, įstaigos ir organizacijos⁵⁵. Štai 1970 m. rugsėjo 8 d. Švietimo ministerijos kreipimasi į Lietuvos TSR Ministrų Tarybą skundžiamasi netinkamu sklypų mokyklų statybai Vilniaus mieste parinkimu. Kaip viena iš priežasčių, kodėl Vilniaus mieste statomų mokyklų vertė gerokai viršija normatyvinę, nurodoma didelis nukeliamų pastatų sklypuose skaičius. Kaip pavyzdys pateikta vidurinės mokyklos Vilniuje, Antakalnio gatvėje 25, statybos sklypas, kuriame yra 17 gyvenamųjų namų, kuriuose yra 73 butai, ir 22 ūkinės paskirties pastatai⁵⁶. Svarbu pabrėžti, kad nei ideologinėje linijoje, nei praktiniu lygmeniu, už kurį daugiausia buvo atsakingas miesto vykdomojo komiteto pirmininkas, esamų statinių griovimo iš esmės nebuvo atsisakyta, tai patvirtina ir parengti naujo teritorijų užstatymo dokumentai. Tad kyla klausimas, koks gi buvo šios utopijos ir pragmatizmo, griovimo ir palikimo dilemos sprendimas ir jo pasekmės.

Vienas iš sovietinės planavimo sistemos bruožų yra parengtų projektų neįgyvendinimas. Atotrūkis tarp to, kas projektuojama, ir to, kas įgyvendinama, skirtingų autorių aiškinamas nevienodai. Vieni vizijų ir tikrovės neatitikimą aiškina propagandinėmis priežastimis, o kiti labiau akcentuoja praktinę šio reiškinio pusę ir sudėtingą miestų pla-

⁵² Nors sovietmečiu galiojusiuose teisės aktuose aiškiai skiriasi pozicija būtinų griauti avarinės būklės ir dar tinkamų gyventi statinių atžvilgiu (pirmųjų nugriovimas buvo spartinamas, o antrųjų stipriai ribojamas), statybų sistemoje perėjus prie užstatymo kvartalais tokia diferenciacija faktiškai nebuvo pritaikoma.

⁵³ Lietuvos TSR Ministrų Tarybos 1978 m. kovo 14 d. nutarimas Nr. 73 „Dėl gyvenamųjų namų griovimo ryšium su miestų statymu ir rekonstravimu tvarkos“, in: *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1978, Nr. 8-97.

⁵⁴ „Vilniaus miesto perspektyvinių statybų išdėstymo schema 1971–1975 metais“, Vilnius, 1970, in: VRVA, f. 1011, ap. 5, b. 272, l. 10.

⁵⁵ Priedas prie Lietuvos TSR finansų ministrų 1969 m. birželio 30 d. įsakymo Nr. 61. „Nurodymai dėl namų valdų nukėlimo (perkėlimo) ir jų įkainojimų, skiriant žemės sklypus valstybiniais ir visuomeniniams reikalams“, Vilnius, 1969, in: Lietuvos centrinis valstybės archyvas, LCVA, f. R-164, ap. 2, b. 140, l. 127.

⁵⁶ Lietuvos TSR Švietimo ministerijos 1970 m. rugsėjo mėn. 8 d. kreipimasis į Lietuvos TSR Ministrų tarybą, Vilnius, 1970, LCVA, f. R-768, ap. 1, b. 180, l. 37.

nų tvirtinimo sistemą ar ekonominių, fizinių išteklių trūkumą⁵⁷. Visgi, kad ir kokios priežastys būtų lėmusios šią situaciją, pats užsitęsęs neįgyvendinamų planų rengimo faktas leidžia teigti, kad siekis realizuoti utopiją pragmatiškais priemonėmis niekada nepasuko utopijos pragmatizavimo keliu. Tokį hiperoptimistinį architektūros diskursą Tornau aiškina visą sovietmetį išlikusia architektūros ir statybos kaip ideologinio socializmo statybos barometro funkcija⁵⁸.

Pirmaisiais pokario metais pagrindinis Vilniaus miesto vystymo uždavinys buvo griuvėsių valymas ir senamiesčio modernizavimas. Nors šiuo laikotarpiu planų lygmeniu galime matyti gana radikalius miesto pertvarkymo pasiūlymus, realiai vykdyti tik atskirų pastatų statybos darbai, kurie, neįtraukiant senamiesčio, iš esmės nekeitė istorinių teritorijų planinės struktūros ir nereikalavo plataus masto nugriovimų. Taigi racionali atsaku į utopinius teritorijos perplanavimo projektus tapo fragmentiškas jų dalių realizavimas pavieniais objektais. Šiuo atveju neįgyvendinta projekto dalis nėra atmetama, bet nukeliama neapibrėžtai ateičiai. Tokio planavimo ir įgyvendinimo vienu ryškiausių pavyzdžių galime laikyti Mokslo kvartalo (Gedimino pr. kvartalas šalia Žvėryno tilto) socrealistinio laikotarpio užstatymą.

Naują formą dalinis parengtų planų įgyvendinimas įgavo 1954 m. vykdant statybų industrializacijos reformą, prasidėjus kompleksiniam rajonų užstatymui stambiaplokščiais surenkamaisiais namais. Pirmasis toks Naugarduko g. kvartalas šalia gražtų gamyklos Vilniuje pradėtas statyti 1959 m. Visgi statyba kvartalais reikalavo kur kas didesnio nugriovimų masto. Tad rengiant teritorijų planus privalomai pradėtas skaičiuoti nugriovimų procentas, tai yra kokią pastatomo gyvenamojo ploto dalį atitinka nugriaunamas gyvenamasis plotas. Atsižvelgiant į šį procentą suplanuojamas mikrorajono užstatymo eiliškumas. Pirmiausia statoma tose kvartalo dalyse, kuriose nukėlimai sąlyginai nedideli. Čia pirmiausia griaunami pastatai dėl inžinerinių komunikacijų nutiesimo ir naujo užstatymo. Suplanuotas likusios dalies senų pastatų nukėlimas dėl visiško teritorijos gerbūvio sutvarkymo atidedamas vėlesniam laikui.

Antrai užstatymo eilei priskiriamos tos rengiamo projekto dalys, kurių realizavimas, dažniausiai dėl didelio esamų gyvenamųjų pastatų nugriovimo procento (6–19 %), laikomas nerealiu ir artimiausiam septynmetyje arba penkmetyje neįgyvendinamu. Visgi tokia projektavimo ir statybų sistema nebuvo itin efektyvi ir susilaukdavo kritikos. 1972 m. Vilniaus miesto statybos-architektūros tarybos posėdyje svarstant Viršuliškių gyvenamojo rajono detalaus suplanavimo projektą, kuriame ilgai nerasta bendro sprendimo dėl Viršuliškių kaimo tolesnio likimo, pažymima, jog „[P]rojektuojant gyvenamuosius rajonus, jų užstatymą reikėtų projektuoti tik artimiausių metų statyboms, o kitiems kvartalams užstatymo projekto neruošti, nes pasensta projektai, su jais nebesiskaitoma, prisieinama perdirbti“⁵⁹. Nepaisant akivaizdžių trūkumų, tokia planavimo medžiagos

⁵⁷ E. Dobrenko, 2013, p. 194–195; R. A. French, 1995, p. 67; Ū. Tornau, 2014, p. 85.

⁵⁸ Ū. Tornau, 2014, p. 86.

⁵⁹ Vilniaus miesto statybos-architektūros tarybos posėdžio protokolas Nr. 6, Vilnius, 1972, VRVA, f. 1011, ap. 1, b. 173, l. 35.

rengimo sistema išliko nepakitusi iki pat Sovietų Sąjungos žlugimo, nes fragmentiškas parengtų projekto dalių įgyvendinimas, nesvarbu, ar pastatomi tik atskiri statiniai kaip stalinizmo epochoje, ar atskiri kvartalai kaip vėlyvučiu sovietmečiu, leido, naudojantis ribotais ištekliais, vykdyti statybas neatsisakant komunizmo utopinių tikslų. Dėl šios priežasties naujasis užstatymas sovietmečiu derinosi ne prie konkrečios supančios aplinkos, bet prie ateityje planuojamos įgyvendinti vizijos.

Bandydami atsakyti, kuo šis komunistinės miesto utopijos rezultatas skiriasi nuo XX a. Vakarų miestų pertvarkų, turbūt atsiremsime į tuos pačius argumentus kaip ir kalbėdami apie tipinių stambiaplokščių gyvenamųjų namų statybą. Vienais svarbiausių tampa reiškinio trukmės ir įgyvendinimo masto klausimai. Priešingai nei Vakaruose, socialistinėje architektūroje ir urbanistikoje neprasidėjusi modernizmo paradigmos įveika lėmė, kad negatyvus santykis su nemoderniomis laikytomis miesto erdvėmis tęsėsi ilgiau ir įgalintas savitos politinės ir ekonominės situacijos apėmė didesnes teritorijas. Sovietinę modernizaciją šiuo atžvilgiu galime priešpriešinti radikaliems, bet sąlyginai ribotoje teritorijoje ir ribotu laikotarpiu Vakaruose vykdytiems projektams⁶⁰. Galima išvelgti ir kokybinius šių reiškinų skirtumus. Laike užsitęsusi komunistinė utopija, nors ir įgalinta veikti didesnėje teritorijoje, dėl nuolatinio įvairių išteklių stygiaus nesugebėjo įgyvendinti išsikeltų monumentalių tikslų ir palaipsniui realizavosi kaip chaotiškas utopijos ir realybės ansambližas. Einant „racionali“ keliu į utopiją palaipsniui radosi savitos miesto erdvės, urbanistiniai trūkiai, kuriuose susidūrę skirtingų epochų elementai ne tik neigė vienas kitą, bet ir tarytum priklausė paraleliniams pasauliams. Vėlesniame užstatymo etape turėję būti nugriauti statiniai liko laikinumo būsenos, iš kurios (kaip įrodo šiandieninis Šnipiškųjų rajono atvejis) laikui bėgant tapo sudėtinga ištrūkti.

Išvados

Beklasės visuomenės idėją siekiantis įgyvendinti komunizmas padėjo pagrindus komunistinio miesto utopijos gimimui. Optimistinis požiūris į šios utopijos realizavimo perspektyvas skatino neatidėlioti jos įgyvendinimo vėlesniems laikams. Tokią su miestų plėtra susijusių asmenų laikyseną neišvengiamai veikė Rusijoje prasidėjęs komunizmo utopinės ideologijos įgyvendinimas, suteikęs impulsą tikėjimui ir kitų utopijų realumu. Ypač tai sietina su bolševikų įvesta vienpartine sistema ir privačios žemės nuosavybės panaikinimu, kurie modernizmo architektūros lauke buvo traktuojami kaip vienas iš būtinų didelių pokyčių mieste įgyvendinimo įrankių. Visgi to nepakako trokštamiems miestų pokyčiams pasiekti ir, turint omenyje visą sovietmetį kamavusį įvairių išteklių trūkumą, utopijai įgyvendinti teko ieškoti alternatyvių sprendimų.

Nepaisant svarbaus ideologinio vaidmens, Sovietų Sąjungoje tekusio naujai statomiems miestams, senieji miestai išliko svarbiausi urbanizacijos centrai. Tai vertė kelti istorinio miesto vietos komunistinėje utopijoje klausimą. Kadangi skirtingų laikotarpių utopijos pirmiausia atsiskleidžia kaip to meto dominuojančios socioekonominės siste-

⁶⁰ Kaip vienas radikaliausių ir labiausiai kritikuotinių modernistinių miesto pertvarkymų Europoje gali būti nurodomas Normalm kvartalo Stokholme atvejis.

mos kritika, tai ir santykis su ją palaikančia fizine erdve pasireiškia kaip priešiškas, netgi destruktivus. Komunizme ši aplinka pirmiausia kritikuotina kaip valdančiosios klasės interesų tenkintoja ir dėl to privalėjo būti pakeista nauja, atitinkančia sovietinio žmogaus poreikius. Visgi toks griežtas nusistatymas turėjo ir išimčių, pavyzdžiui, ideologiniams tikslams pasitelkiamas architektūros paveldas.

Tai, kad seniesiems pastatams komunistinėje miesto utopijoje vietos nebuvo palikta, o vienalaikis jų nugriovimas buvo ne tik neracionalus, bet ir neįmanomas, lėmė savitos projektavimo / statybos sistemos susiformavimą. Apgyvendintoms teritorijoms parengti naujo užstatyto projektai buvo įgyvendinami dalimis, statant atskirais objektais ar kvartalais. Tai leido sumažinti tik pradėjus statybas būtinų nugriauti pastatų skaičių ir likusios projekto dalies realizavimui reikalingus nugriovimus atidėti ateičiai. Tokia sistema padėjo išsaugoti sovietinio miestų planavimo utopinę perspektyvą ir išvengti akistatos su komunizmo siekių neįgyvendinamumu. Visgi fragmentiškai realizuojami teritorijų modernizacijos projektai ilgainiui lėmė miesto urbanistinio audinio dezintegraciją ir, kaip tuo metu teigta, laikinai paliekamų architektūros objektų nykimą.

Bibliografija

- Becker C. M., Mendelsohn S. J., Benderskaya K., 2012 – Charles M. Becker, S. Joshua Mendelsohn, Kseniya Benderskaya, *Russian Urbanization in the Soviet and Post-Soviet Eras*, London: Human Settlements Group, International Institute for Environment and Development, & United Nations Population Fund, 2012, [interaktyvus], in: <<https://pubs.iied.org/10613iied>>, [2020-04-16].
- Brackett J. W., De Pauw J. W., 1966 – James W. Brackett, John W. De Pauw, „Populations Policy and Demographic Trends in the Soviet Union“, in: U.S. Congress Joint Economic Committee, *New Directions in the Soviet Economy*, Washington, D.C: U. S. Government Printing Office, 1966, p. 593–703.
- Buchli V., 1999 – Victor Buchli, *An Archaeology of Socialism*, Oxford: Berg, 1999.
- Coleman N., 2014 – Nathaniel Coleman, „The Problematic of Architecture and Utopia“, in: *Utopian Studies*, 2014, Vol. 25, No. 1, p. 1–22, [interaktyvus], in: <<https://doi.org/10.5325/utopianstudies.25.1.0001>>, [2021-08-15].
- Čepaitienė R., 2009 – Rasa Čepaitienė, „Sovietinės kultūros šaltiniai: tarp futurizmo ir paseizmo“, in: *Darbai ir dienos*, 2009, Nr. 52, p. 85–104, [interaktyvus], in: <https://www.vdu.lt/cris/bitstream/20.500.12259/32882/1/ISSN2335-8769_2009_N_52.PG_85-104.pdf>, [2021-06-02].
- Čepaitienė R., 2004 – Rasa Čepaitienė, „Istoriniai miestai paveldosaugos akiratyje“, in: *Miestų praeitis*, 2004, Nr. 1, p. 43–78.
- Čepaitienė R., 2011 – Rasa Čepaitienė, „Tarybinės sostinės“ konstravimas J. Stalino epochoje: Vilniaus ir Minsko atvejai“, in: *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, Vilnius: LII, 2011, p. 171–224.
- Čiurlionienė I., 2009 – Indrė Čiurlionienė, „Sovietmečio gyvenamųjų rajonų erdvinės struktūros kaita (Vilniaus miesto pavyzdys)“, in: *Subalansuotos plėtros idėjų raiška architektūroje ir teritorijų planavime*, sud. K. Zaleckis, Kaunas: Technologija, 2009, p. 104–117.
- Davoliūtė V., 2013 – Violeta Davoliūtė, *The Making and Breaking of Soviet Lithuania. Memory and Modernity in the Wake of War*, London: Routledge, 2013.
- Dijokienė D., 2009 – Dalia Dijokienė, „Istoriniai priemiesčiai senamiesčių struktūroje“, in: *Urbanistika ir architektūra*, 2009, t. 33, Nr. 2, p. 92–99.
- Dijokienė D., Džervus P., 2011 – Dalia Dijokienė, Petras Džervus, „XX a. masinės statybos gyvenamųjų kompleksų fenomenas Lietuvoje europiniame industrinės statybos kontekste“, in: *Town Planning and*

- Architecture*, 2011, t. 35, Nr. 2, p. 92–103, [interaktyvus], in: <<http://dx.doi.org/10.3846/tpa.2011.11>>, [2020-07-19].
- Dobrenko, E., 2013 – Evgeny Dobrenko, „Socialist Realism and Stasis“, in: Ch. Lodder, et al. (ed.), *Utopian Reality: Reconstructing Culture in Revolutionary Russia and Beyond*, Leiden: BRILL, 2013.
- Drėmaitė M., 2010 – Marija Drėmaitė, „Naujas senasis Vilnius: senamiesčio griovimas ir atstatymas 1944–1959 m.“, in: *Atrasti Vilnių: skiriama Vladui Drėmai*, sud. G. Jankevičiūtė, Vilnius: LDID, VDA leidykla, 2010, p. 183–200.
- Fitzpatrick Sh., 1999 – Sheila Fitzpatrick, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford University Press, 1999.
- French R. A., 1995 – Antony French, *Plans, Pragmatism and People: The Legacy of Soviet Planning for Today's Cities*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1995.
- Hatton-Proulx C., 2019 – Clarence Hatton-Proulx, „From the Flying City to the Smart City: Techno-Utopian Planning in 1920s Soviet Union“, in: *New Urban Conditions, Strelka Mag*, 2019, [interaktyvus], in: <<https://strelkamag.com/en/article/from-the-flying-city-to-the-smart-city>>, [2021-08-25].
- Jankevičiūtė G., 2018 – Giedrė Jankevičiūtė, *Dailės istorikas ir kritikas Mikalojus Vorobjovas (1903–1954), II tomas. Žingsniai į tarptautinį akademinį pasaulį...*, Vilnius: R. Paknio leidykla, 2018.
- Janušauskaitė V., 2013 – Viltė Janušauskaitė, „Socialistinio miesto standartų ir paveldosaugos dilema: pirmojo Vilniaus senamiesčio rekonstrukcijos projekto variantai“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2013, t. 31, p. 138–154.
- Kotkin S., 1995 – Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain. Stalinism as Civilization*, University of California Press, 1995.
- Kšivickaitė J., 2008 – Julija Kšivickaitė, „Sovietmečio modernizmo architektūros praradimai Lietuvoje“, in: *Urbanistika ir architektūra*, 2008, t. 32, Nr. 3, p. 173–182.
- Kulić V., Mrduljaš M., 2012 – Vladimir Kulić, Maroje Mrduljaš, „Between Utopia and Pragmatism: Architecture and Urban Planning in the Former Yugoslavia and the Successor States“, in: M. Mrduljaš, V. Kulić (ed.), *Unfinished Modernisation. Between Utopia and Pragmatism*, Zagreb: UHA/CCA, 2012, [interaktyvus], in: <https://www.academia.edu/2293084/Unfinished_Modernisations_-_Between_Utopia_and_Pragmatism>, [2021-05-23].
- Liutkevičienė I., 2012 – Inga Liutkevičienė, *Dėja Vu. Vilnius, 1974–1990: Knyga apie vilniečių gyvenimą, miesto paslaptis pagal paskutinio sovietmečio Vilniaus mero Algirdo Vileikio pasakojimą*, Vilnius: Mažoji leidykla, 2012.
- Lovell D., 2004 – David Lovell, „Marx's Utopian Legacy“, in: *The European Legacy*, 2004, Vol. 9, No 5, p. 629–640, [interaktyvus], in: <<https://doi.org/10.1080/1084877042000306398>>, [2021-09-11].
- Milutin N., 1974 – Nikolai Milutin, *Sotsgorod: The Problem of Building Socialist Cities*, Cambridge: MIT Press, 1974, [interaktyvus], in: <<https://modernistarchitecture.wordpress.com/2010/11/01/nikolai-milutin%E2%80%99s-sotsgorod-the-problem-of-building-socialist-cities-1930/>>, [2020-5-13].
- Nekrošius L., 2012 – Liutauras Nekrošius, „Sovietinių metų architektūra kaip kultūros vertybė. Vilniaus atvejis“, in: *Urbanistika ir architektūra*, 2012, t. 36, Nr. 1, p. 38–53.
- Norkus Z., 2007 – Zenonas Norkus, „Andropovo klausimu. Komunizmas kaip lyginamosios istorinės sociologinės analizės problema (I)“, in: *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2007, Nr. 19, p. 5–33, [interaktyvus], in: doi: <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2007.1.6024>, [2020-12-20].
- Ruseckaitė I., Černiauskiene A., 2012 – Indrė Ruseckaitė, Aušra Černauskiene, „Monolito eksperimentas Vilniuje: tarp idėjos ir pragmatiško“, in: *Urbanistika ir architektūra*, t. 36, Nr. 3, 2012, p. 194–208.
- Schlögel K., 2013 – Karl Schlögel, *Teroras ir svajonė. Maskva 1937-iejai*, Vilnius: Tyto alba, 2013.
- Simon E. D., Simon, Robson W. A., Jewkes J., 2019 – Sir E. D. Simon, Lady Simon, W. A. Robson, J. Jewkes, *Moscow in the Making*, New York: Routledge, 2019, [interaktyvus], in: <<https://doi.org/10.4324/9781315749662>>, [2021-07-17].
- Słodeczyk J., 2016 – Janusz Słodeczyk, „In search of an Ideal City: The Influence of Utopian Ideas on Urban

- Planning“, in: *Studia Miejskie*, 2016, Nr. 24, p. 145–156, [interaktyvus], in: <http://www.studiamiejskie.uni.opole.pl/wp-content/uploads/2017/03/S_Miejskie_24_2016-Slodczyk.pdf>, [2021-08-7].
- Sosnovy T., 1966 – Timothy Sosnovy, „Housing Conditions and Urban Development in the U.S.S.R.“, in: U.S. Congress Joint Economic Committee, *New Directions in the Soviet Economy*, Washington, D.C: U. S. Government Printing Office, 1966, p. 531–555.
- St. E., 2013 – Steven E. Harris, *Communism on Tomorrow Street. Mass Housing and Everyday Life after Stalin*, Washington, D. C: Woodrow Wilson Center Press, 2013.
- Starr F., 1980 – Frederick Starr, „Le Corbusier and the USSR: New Documentation“, in: *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 1980, Vol. 21, No. 2, p. 209–221, [interaktyvus], in: <<http://www.jstor.org/stable/20169889>>, [2021-09-13].
- Stillman P. G., 1997– Peter G. Stillman, [Review of *Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom: The Rise and Fall of the Communist Utopia*, by A. Walicki] in: *Utopian Studies*, 1997, Vol. 8, No. 1, p. 248–250, [interaktyvus], in: <<http://www.jstor.org/stable/20719675>>, [2021-06-15].
- Stites R., 1984 – Stites Richard, „Utopias of Time, Space, and Life in the Russian Revolution“, in: *Revue des études slaves*, 1984, tome 56, fascicule 1, p. 141–154, [interaktyvus], in: <<https://doi.org/10.3406/slave.1984.5392>>, [2021-08-20].
- Šiupšinskas M., Cicėnaitė I., 2013 – Matas Šiupšinskas, Ieva Cicėnaitė, „Sovietinio periodo miestų planavimo idealai“, in: *Mokslas – Lietuvos ateitis / Science – Future of Lithuania*, 2013, Nr. 3, p. 203–207, [interaktyvus], in: <<https://journals.vgtu.lt/index.php/MLA/article/view/3845/3253>>, [2021-08-27].
- Tornau Ū., 2015 – Ūla Tornau, „Pokarinio Vilniaus modernizacija: mokslo kvartalo projektas, Kaip idėja tampa kūrinium“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, sud. Aušra Trakšelytė, 2015, Nr. 75, p. 69–87.
- Tornau Ū., 2016 – Ūla Tornau, *Oficialieji ir kasdieniai sovietinio Vilniaus erdvės naratyvai: Lukiškių mokslo kvartalas*, daktaro disertacija, Vilniaus dailės akademija, 2016.
- Vorobjovas M., 1997 – Mikalojus Vorobjovas, *Vilniaus menas*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1997.
- Walicki A., 2005 – Andrzej Walicki, *Marksizmas ir šuolis į laisvės karalystę. Komunizmo utopijos istorija*, Vilnius: Mintis, 2005.
- Zinovieva O., Lobodanov A., 2015 – Olga Zinovieva, Alexander Lobodanov, „Stalin’s Sacred Capital: Dreams and Reality, Propaganda and Necessity in 1930s Moscow“, *Cities in Europe, Cities in the World – 12th International Conference on Urban History, Portugal, Lisbon, 3–6 September 2014*, 2015.
- Гутнов А. et al., 1966 – Алексей Гутнов, *Новый элемент расселения: на пути к новому городу*, Москва: Стройиздат, 1966, p. 26. [Gutnov A. et al., 1966 – Alekseĭ Gutnov, *Novyi element rasseleniya: na puti k novomu gorodu*, Moskva: Ctroĭzdat, 1966, p. 26.]